

קונגו: התפתחות לאומיות תחת שלטון קולוניאלי

תקציר: המאמר מתמקד במקרה של מדינה אפריקנית, הנאבקת על זהותה הפוליטית ועל תפיסת הלאום, שתגדיר ותייצב אותה במציאות הפוסט-קולוניאלית: הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו. הנקודות המרכזיות במאמר:

(א) תפיסת הלאום, הרווחת בעולם המערבי המודרני, התקבלה (או הונחתה) כהנחת יסוד של המדינה החדשה, אך אינה הולמת את המבנה השבטי-אתני שלה; (ב) ייתכן שזהות לאומית, שהנחות היסוד שלה שונות מאלה הרווחות במערב, הייתה קיימת באפריקה ועדיין קיימת, אך קשה לשלבה במערכת יחסי הכוחות בין אפריקה למערב, שגם המסד בקונגו הוא חלק ממנה; (ג) חלק משמעותי מן המתחים הללו מקורו במשקעים שהותיר הקולוניאליזם עצמו, הן בתחום המינהל והכלכלה, הן ב"פוליטיקת התרבות" שלו, והן ביחסים המורכבים בין שולט ונשלט, שעדיין קיימים, גם אם באופן אחר. המאמר סוקר בקצרה את תולדות השליטה הבלגית בקונגו ואת הסתירות שהיו מובנות בה, וקיימות גם בקונגו העצמאית – סתירות שפתרון אינו נראה באופן.

מילות מפתח: לאומיות, קולוניאליזם בלגי, לאומיות אפריקנית, זהות לאומית.

צירוף המילים "אפריקה המתעוררת" היה ביטוי של תקווה ושל התלהבות בשנות השישים של המאה העשרים, שנים שבהן הסתמנה האצה בתהליך הדה-קולוניזציה של יבשת זו. לקראת סיומו של העשור הראשון במאה העשרים-ואחת, חיה מרבית האוכלוסייה באפריקה, ובה כמה אלפי קבוצות

* המאמר מוקדש לאבי, עורך אסף

ד"ר ליאורה גביעון*

פרויקט 'סטודנט כותב מאמר'

במסגרת מאמצי המכללה לעודד מצוינות אקדמית, ולאור הרצון הגובר בקרב הסטודנטים להמשיך ללימודים לקראת תואר שני, נפתחה בשנת הלימודים הקודמת תחרות עבודות סמינריוניות. התחרות פתוחה בפני סטודנטים אשר כתבו עבודה סמינריונית, קיבלו עליה ציון הגבוה מ-90 וקיבלו את אישורו של מנחה העבודה להגישה.

העבודות עברו שיפוט, כמקובל בכתבי עת מדעיים. ארבע העבודות שזכו למרב השבחים על ידי קוראיהן, נקראו על ידי צוות קוראים נוסף, שנבחר על בסיס ידע דיסציפלינארי בתחומי הידע של העבודות, וזה בחר את העבודה הזוכה. כותב העבודה קיבל, בנוסף לגמול כספי, גם הדרכה צמודה ממנחה העבודה כדי להפכה למאמר המופיע בכרך זה של "החינוך וסביבו".

פרויקט זה משתלב במגמה כללית, שתכליתה לעודד את הסטודנטים להתפתח גם במחקר ובכתיבה ולהתחיל את החשיפה שלהם לעולם המחקר והכתיבה האקדמיים בשלב מוקדם של הלימודים. בנוסף, התחרות מציבה, כך לפחות אני מקווה, אתגר ומעלה מוטיבציה להצטיינות. זכייה בתחרות מתגמלת את הסטודנט לא רק במישור האישי, אלא אף מעלה את סיכויו

* ד"ר ליאורה גביעון היא המלווה מטעם המכללה את תחרות העבודות הסמינריוניות של הסטודנטים ואת בחירת העבודה המצטיינת לפרסום כמאמר בשנתון האקדמי של המכללה – "החינוך וסביבו".

להתקבל ללימודי תואר שני וחושפת אותו לקונבנציות אקדמיות בשלב מוקדם יחסית של לימודיו.

עבודתה של קרן אסף, בהנחייתו של ד"ר אמנון יובל, זכתה בתחרות בין היתר בשל נחישותה של הסטודנטית להתמודד עם נושא לא שגרת, שלקורא הישראלי, גם המשכיל, יש מעט מאוד ידע עליו. העבודה, לדעתי, מצביעה על הדיאלקטיקה הטמונה בתהליך השתחררותן של מדינות מתפתחות מכבלי הקולוניאליזם האירופי ותהליכי בינוי אומה, לצד הקושי להשתחרר מדפוסים פוליטיים, כלכליים ותרבותיים שטבע הכובש. בנוסף, העבודה מראה כיצד זהות לאומית, קונגולזית במקרה זה, לצד הישענותה על מאפיינים דומים ברחבי העולם, מגבשת גם פנים ייחודיות, דבר ההופך חקר לאומיות ספציפית לנושא מרתק.

ולסיום, הערה אישית. קרן שמעה על זכייתה בעת טיול ארוך בארצות הברית. מסיבה זו נבחר אביה, בנוסף לדואר האלקטרוני, לבשר לה על זכייתה. שני דברים, למעט ביטוי השמחה שהפגין האב, זכורים לי מן השיחה. ראשית, שמחתו האמיתית של האב על המאמצים המוקדשים במכללה להעלות את הסטנדרטים האקדמיים. שנית, האב ביקש להודות לד"ר אמנון יובל מנחה העבודה, כמו גם לקוראים הנוספים, על שטרחו לקרוא את 57 העמודים שקרן כתבה בעבודה המקורית. העובדה שהצלחנו לראות בין השורות, המשפטים והמילים, שחלקם כמו שקורה במרבית העבודות הנכתבות בשלב כזה של לימודים, לא תמיד קשורים לנושא, את הגרעין הרעיוני היפה שבעבודה, ריגשה אותו וגרמה לו לחשוב שאנחנו עושים מלאכתנו נאמנה ואכן רואים את הסטודנטים שלנו. אותי המשפט הזה ריגש ולכן בחרתי לחלוק אותו עמכם.

אתניות המדברות קרוב לאלף וחמש-מאות שפות ודיאלקטים, בחמישים-ושלוש מדינות עצמאיות. הריבונות והביטחון ב"זהויות לאומיות" היו אמורים לייצב בהן משטרים במתכונת מערבית ולגבש בהן "אומות". אך כבר בין שנות הששים לשנות השמונים של המאה העשרים בלבד, התרחשו באפריקה יותר משבעים הפיכות.

באפריקה שאחרי הקולוניאליזם גבו המלחמות, הסכסוכים האלימים והעוני מחיר של מיליוני הרוגים ופליטים, הרס, רעב ומגיפות. בקונגו לבדה נהרגו יותר מחמישה מיליון בני אדם מאז 1998, ויש המעריכים את מניין המתים בה ככל חודש בארבעים אלף או יותר (על-פי אתר Global Issue).

גם אם אין הסבר המוסכם על כל הגורמים לגבי המשבר המתמשך, אפשר להצביע על שתי בעיות בלתי פתורות, המשפיעות עליו במידה משמעותית. ראשית, הגדרתה של "לאומיות", ובצמידות אליה גם ההגדרה של "מדינה", כמונחים שהתבססו בחשיבה האירופית, ולא תאמו מלכתחילה למסורת ולתרבות באפריקה. שנית, העצמאות המדינית לא שחררה את האפריקנים מתלותם במדינות המערב, הן בהיבטים כלכליים-פוליטיים-צבאיים והן בדפוסי חשיבה, שיח והתנהגות.

במאמר זה אנסה, דרך המקרה של קונגו (כיום: הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו), לבחון את ההתפתחות הלאומית באפריקה, באופנים שלא בהכרח עוקבים אחר ההגדרות הרווחות במערב, אבדוק את המתח בינם לבין הדגם המערבי שנכפה (כך או אחרת) על מדינות אפריקה, ואציע להבין מתח זה כתוצאה אפשרית של קשר מסובך, רב-משמעי, בין ההתנהלות הפוליטית באפריקה, עם ההתעוררות האנטי-קולוניאלית ובתקופה שלאחר העצמאות השנויה במחלוקת, לבין מורשתו של הקולוניאליזם.

הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו (לשעבר "מדינת קונגו החופשית", "קונגו הבלגית" ו"זאיר"), שבה מתמקד המאמר, היא מקרה מייצג, אך גם קיצוני. זוהי המדינה השלישית בגודלה באפריקה, חיים בה כמאתיים וחמישים

שבטים, שהגדול בהם אינו מונה יותר מעשרים אחוזים מאוכלוסייתה. מאז נסיגתו החפוזה של השלטון הקולוניאלי הבלגי ב-1960, ידעה קונגו משברים ומלחמות כמעט ללא רגיעה. המלחמה הפנים-קונגולזית, שהחלה לפני כשתים-עשרה שנים, זכתה אפילו לכינוי "מלחמת העולם הראשונה של אפריקה"; יש המתארים אותה כסכסוך הקטלני ביותר בעולם מאז מלחמת העולם השנייה. עם זאת, ההיסטוריה העקובה מדם הזו לא זרה גם למדינות אחרות באפריקה, שהיו נתונות לשלטון קולוניאלי מדכא ושגם הן נאבקות, עד עצם היום הזה, על זהותן ועל מקומן.

א. קונגו כקולוניה: היסטוריה של שליטה ושל סתירות פנימיות

המציאות החברתית המולטי-אתנית האופיינית לקונגו נפוצה באפריקה כולה: גבולותיהן של מדינות עשויים להקיף שבטים רבים, שונים מאוד אלה מאלה, או לחצות את מרחב המחיה של אותו שבט ולפצל אותו. זוהי מורשת הקולוניאליזם. "ממלכת קונגו" אמנם נוסדה כבר במאה הארבע-עשרה, אך הייתה רק אחת הממלכות שהתקיימו באזור הרפובליקה של קונגו בת ימינו. ב-1482 הגיעו הפורטוגלים לאזור, ואחרי תקופה ממושכת של שלטון הרמטי כמעט ושל סחר-עבדים בהיקף נרחב, ותקופת עצמאות קצרה בתחילת המאה ה-19, השתלטה עליו בלגיה. עד 1908 הייתה קונגו מעין נחלה פרטית של המלך ליאופולד השני, שפיזר זיכיונות נדיבים על שטחים והפיק מהם ומתושביהם רווחים עצומים כמעט ללא שום פיקוח חיצוני, וגם לא מצד הפרלמנט הבלגי. לשם כך הוא התיר דיכוי אליים במיוחד, יוצא דופן גם בהשוואה למה שהתרחש במושבות צרפתיות או בריטיות בתקופה היא: בעשרים ושלוש שנות שלטונו נטבחו בקונגו כעשרה מיליון בני אדם).*

כשגברה הביקורת על הנעשה בקונגו, הן בבלגיה והן מחוצה לה, הועברה השליטה לממשלה, בשיטה שכונתה "ממשל עקיף", כדי, להבדיל, כביכול, משלטונו הישיר של המלך, והיא גובתה באידיאולוגיה פטרנליסטית, שסיסמתה הייתה "לשלוט כדי לשרת" (קרן, 2002, עמ' 63). אך לפי טענות שהושמעו בבלגיה עצמה, מצד אינטלקטואלים וחברי פרלמנט, הייתה זו "הצורה הגרועה ביותר של ממשל ישיר" (Bender, בתוך: שם, 2002, עמ' 65).

מעניין לבחון את השלכותיו של המבנה הקולוניאלי בקונגו על ההנהגה המסורתית של השבטים ועל עצם הזהות השבטית. בדומה למה שהתרחש במושבות אחרות, האיץ השלטון הבלגי, גם אם לא התכוון לכך, "אינטגרציה" מסוימת של שבטים בתוך יחידה מדינית מוגדרת. אלא שהמכנה המשותף ביניהם היה שטחי ובעייתי מלכתחילה, והמציאות בקונגו מאז עצמאותה מחזקת טענה זו. לדידם של הבלגים, הזהות המשותפת של המקומיים הייתה היותם "ילידים", נחותים, והגבול המגדיר אותם נועד להבליט את מטרחה של הזהות הזאת: צרכיו של השלטון. הקולוניאליזם הביא עמו מודרניזציה – השכלה מערבית (אם כי מוגבלת מאוד בקונגו), חקלאות מודרנית, עיור ותעשייה, שהתנגשו במסורת האתנית. כל אלה יצרו מעמדות חוצי-

* למידע נוסף על "מדינת קונגו החופשית" תחת שלטון ליאופולד
Lemarchand, 1964, ראו גם

שבטים של בעלי תפקידים: פועלים, פקידים, חיילים, מורים. גם בהם היה פוטנציאל של "לאומיות" על-שבטית. את האסימילציה ואת האינטגרציה בין שבטים, בכפייה או מרצון, המריצו גם ההכרה הרשמית בשפות שבטיות ספציפיות והתעלמות מאחרות, החינוך האחיד של המיסיון הקתולי והחלוקה למחוזות אדמיניסטרטיביים בלי להתחשב בחלוקה השבטית המסורתית.

אין ספק שהעיור מילא תפקיד משמעותי במיוחד בתהליך זה: הוא עודד מגורים מעורבים (ולעתים אף גם נישואי תערובת), מוביליות גיאוגרפית וחברתית ויצירת מכנים משותפים תרבותיים חדשים (שבריריים ככל שהיו), שהתחרו במסורת המשפחה, הכפר או השבט. גם במוסדות האדמיניסטרטיביים הקולוניאליים נוצר מעין "כור היתוך"; בלט במיוחד בהקשר זה הצבא שהקימו הבלגים בקונגו, שמפקדיו למדו את הלקח מהמרירות שפרצו בו בימיו של ליאופולד, ועתה העדיפו "ערבוב מוגבל" של חיילים מקומיים ביחידותיו (נויברגר, 1979, עמ' 47) על הומוגניות שבטית בכל יחידה.

אך אין קושי גם בזיהוי גורמים הסותרים את גיבושה של "זהות לאומית" קונגולזית. מדיניות ההפרד ומשול, שהייתה סימן היכר של הקולוניאליזם הבלגי, עודדה סכסוכים מרים בין קבוצות אתניות, גם כאלו שנוצרו זה מקרוב. המשטר הקולוניאלי, אף שטיפח בדרך מסוימת מעגלי השתייכות רחבים, ראה סכנה גדולה בכך ששבטים יתאחדו, ואולי יפתחו כתוצאה מכך תודעה אנטי-קולוניאלית לאומית. הוא העדיף שבטים "שקטים" לתפקידים פוליטיים ומנהליים, ודיכא שבטים "עושי צרות". בצבא ניכר מתח בין שבטים, גם אם כולם נלחמו באותה מסגרת. צ'יף מקומי מאזור הדרום היטיב לתאר את השימוש המתוחכם שעשו הבלגים במתח זה לשם שליטה: "לאחר שנים מספר היו הלבנים מסוגלים לשלוח יחידות צבא ליערות. חייליהם לא היו לבנים. הם היו שחורים כמונו, אך הם באו משבטי הצפון שהיו אויבנו. לכן לא עמדו לצדנו" (מצוטט על ידי Anstey, 1960, עמ' 72).

על פי היגיון דומה, התכנסויות על-שבטיות ובעלות אופי חברתי-פוליטי, כגון איגודים מקצועיים, היו אסורות. השלטונות השקיעו בשבטים ספציפיים בתחומי הכלכלה והחינוך, כשהגיעו למסקנה שיש להם מה להרוויח מכך. בערים ניתן שכר עבודה גבוה יותר לבני שבטים מסוימים, ונפתחו בפניהם הזדמנויות רבות יותר. כתוצאה מכך, התחרות על מקומות העבודה חידדה את המתח האתני שהיה קיים בלאו הכי. עצם העירוב של תושבים מקומיים ו"זרים" (כלומר, אפריקנים משבטים ומאזורים אחרים – מונח רווח ככל מדינות אפריקה השחורה), שנעשה באופן אקטיבי ומכוון על-ידי הבלגים, וגם היה תוצר של העיור המואץ, נתפס כחידרה וכהסגת גבול, והעצים את השנאה הבין-שבטית. ערוצי התקשורת תרמו לכך, וכשהתגלתה יעילותה של תעמולה כזאת בשלב המאבק האנטי-קולוניאלי, נרתמו לה גם מנהיגים בדלנים מקומיים.

לכל אלה נוסף גם קונפליקט מעמדי מסוג חדש: עשירים המסרבים לממן את העניים (עד כדי שאיפה להינתקות ולאוטונומיה); ומן העבר השני, עניים המתקוממים על אי-הצדק בחלוקת המשאבים, ואף דורשים, במקרים מסוימים, אוטונומיה או עצמאות.

לאור כל זאת, לא מפתיע לגלות כי בתחילת דרכו של המאבק האנטי-קולוניאלי בקונגו, בשנות הארבעים ובעיקר החמישים של המאה ה-20, עמדו מאבקים נקודתיים על שכר ועל תנאי מחייה במרכזן של ההתקוממויות נגד הבלגים. קבוצות האליטה המשכילות (שהיו מצומצמות ממילא) לא נטלו חלק משמעותי בהן. רבים מן המשכילים ראו במעמד המועדף אמצעי להתחמק מאפליה, ולא ששו לסכן את זכויות היתר שלהם. הבלגים, מצדם, הציגו את היעדרה של הנהגה משכילה כצידוק לכך שהקונגולזים אינם בשלים לשלטון עצמי. אחרי סיומה של מלחמת העולם השנייה ירדה בהדרגה קרנו של הקולוניאליזם – הן בשל היחלשותו של הימין באירופה, הן משום שמדינות המערב העדיפו להפנות את מירב משאביהן לשיקומן הפנימי, והן בגלל השיח החדש על זכויות אוניברסליות, שהאו"ם החל לטפח. מעצמות קולוניאליות גדולות מבלגיה, בהן בריטניה, נסוגו בהדרגה ממרבית שטחיהן באסיה ובאפריקה. בלגיה נותרה, אם כן, מאחור מבחינה זו. במחצית השנייה של שנות החמישים ניסחו משכילים קונגולזים תביעה מתונה לעצמאות, שהסתיימה במילים: "תחי קונגו! תחי בלגיה! יחי המלך!" (קרן, עמ' 262).

בבלגיה הועלו כמה הצעות פשרה, אך הממשלה לא מיהרה לערוך שינויים, ואף עודדה התיישבות חדשה של בלגים בקונגו. לצד זה נעשה ניסיון להעניק זכויות חלקיות לקונגולזים ולשתפם, כביכול, במעגלי קבלת ההחלטות, אך הנציגים שנבחרו על-ידי המינהל הקולוניאלי הפכו למעשה לנושאי דברו, בין היתר משום שרבים מהם לא היו בעלי כישורים מתאימים (למשל, לא ידעו צרפתית).

לאור סתירות פנימיות אלו בהתנהלות השלטון, ובפרט לאור העובדה שבשלב זה רבות משכנותיה של קונגו הצליחו להשיג זכויות וחירויות, הייתה התגבשותן של קבוצות רדיקליות יותר בלתי נמנעת, וכך גם הפיצול והמתח ביניהן, על רקע המצב החברתי. רק המהומות שפרצו בבירה ליאופולדוויל, ב-1959, שעוררו פאניקה בכריסל, הצליחו לגרום לשינוי מהותי במצב העניינים: בתוך שמונה-עשר חודשים ויתרה ממשלת בלגיה על שליטתה בקונגו והותירה מאחוריה מדינה חדשה, נטולת תשתית הכרחית. (עם הכרזת העצמאות היו, לדוגמה, רק שלושה עובדי ציבור שחורים מתוך יותר מארבעת אלפים, ואף לא קצין צבא שחור אחד: שם, עמ' 267). כתוצאה מכך התקיימה מערכת בחירות בעיצומה של שרשרת אירועים אלימים.

ב. קונגו החדשה: בעיות של עצמאות ושל זהות לאומית

משנעלם – לפחות במישור הגלוי – האויב הלבן, התרופפה גם קליפת האחדות הלאומית הדקה סביב שבטי קונגו. גם השפעתו של רעיון הסולידריות הפאן-אפריקנית, שהתנועה הפאן-כושית (Négritude), תנועה ששורשיה בארה"ב של המאה ה-19 והתפשטה במאה ה-20 לאפריקה השחורה) ניסתה לקדם, לא הייתה מכרעת. תחת זאת, הברדלנות האתנית-אזורית היא שצברה תאוצה. "אני מסרב להכיר במפה שנקבעה על ידי לבנים ולקבל מושגים שיובאו על ידי לבנים", הצהיר בן שבט הבלובה לקראת הבחירות הראשונות. "אני כולי בעד הגדרה עצמית – שלטון

הבלובה, על ידי הבלובה, למען הבלובה" (מצוטט על ידי: נויברגר, עמ' 23). אך הדוגמה המובהקת למגמות הפיצול המתעצמות, מיד עם הענקת העצמאות לקונגו, הוא הסכסוך שפרץ בחבל קטנגה (Katanga). אזור קטנגה, הנמצא בחלקה הדרומי של קונגו, עשיר ביותר באוצרות טבע ובמחצבים. בסכסוך זה נטלו חלק לא רק שבטים יריבים, פוליטיקאים ובעלי הון מקומיים, אלא גם מעצמות קולוניאליות, תאגידיים זרים ומתיישבים לבנים. מפלגת קונאקאט (CONAKAT), בהנהגת מואיזו צ'ומבה (Tshombe), הכריזה לא רק על היפרדות ממשלת קונגו, שבראשה עמד פטריס לומומבה (Lumumba), ועל הקמתה של מדינה קטנגית עצמאית, אלא גם על נרטיב חדש, ולפיו היו לחבל ארץ זה זהות מיוחדת ואף היסטוריה של ממלכות עצמאיות משלו (אף כי, למרבה האירוניה, היה זה דווקא המלך ליאופולד שהגדיר את חבל קטנגה כיחידה נפרדת).

אין זה מקרה שקטנגים רבים, בהם גם בני בלובה, התנגדו לרעיון הפרישה, כשם שאין זה מקרה שהמרד הקטנגי זכה לתמיכה ולסיוע כספי ממשלת בלגיה. כך או כך, המורדים וממשלתו של לומומבה האשימו אלה את אלה בטרור ובקשר עם אינטרסים זרים, מערביים או קומוניסטיים. לומומבה לא הצליח לדכא את המרד; הוא עצמו נרצח ב-1961, אחרי עינוי משפיל מול מצלמות הטלוויזיה, בקנוניה שארה"ב ובלגיה היו שותפות מובילות בה.

ועידה שכוונסה במדגסקר ב-1961 החליטה על חלוקת קונגו לפרובינציות אוטונומיות במסגרת קונפדרטיבית, אך צ'ומבה לא מיהר לאמץ החלטות בינלאומיות המחייבות איחוד מחדש של קונגו כולה. רק ב-1963 הובסו כוחות קטנגה, וצ'ומבה נמלט.

פרשת קטנגה תוארה כמלחמת מאסף של הקולוניאליזם האירופי. יש אמת בתיאור זה, אך אין בו די. שכן יש להביא בחשבון שלושה גורמים חשובים שהשפיעו בו-בזמן: "האדמה החרוכה" שהותיר אחריו השלטון הבלגי, התערבותן ושליטתן של המעצמות במהלך הסכסוך, הממד האתני-הפנימי. ממשלת לומומבה גרסה שאין כל ביסוס אתני לפרישתו של חבל קטנגה, אלא אינטרסים ניאוקולוניאליים בלבד. טענה זו, הנכונה רק בחלקה, סייעה לגייס תמיכה מסוימת נגד החבל הפורש – בעיקר בשמאל האירופי ובגוש הסובייטי, אך ההתפתחויות בקונגו בשנים מאוחרות יותר מוכיחות את מורכבות הבעיה.

ב-1965 השתלט הקולונל מובוטו ססה-סקו (Mobutu Sese-Seko) על קונגו בהפיכה צבאית, ובשנות רודנותו (שנמשכה עד 1997) הוא קיבל סיוע מארה"ב וממדינות רבות אחרות (בהן ישראל). במהלך שנות הששים והשבעים קמה ממשלת מורדים שמאלית-רדיקלית במזרח קונגו, בתמיכת הגוש הסובייטי – ואף שהמלחמה בינה לבין הממשלה המרכזית (שממשלת בלגיה סייעה לה) תוארה כמאבק עולמי בין שמאל וימין, בלט בה ההיבט האתני-שבטי. בשנות השבעים המאוחרות פלשו אלפי לוחמים בני שבט הלונדה (Lunda), שבט רב-עוצמה שפוצל בימי השלטון הקולוניאלי בין קונגו ואנגולה, ואיתם גולים ופליטים מחבל קטנגה לשעבר, לקונגו. הם קיבלו סיוע סובייטי, מזרח-גרמני וקובני, אך הובסו בעזרת כוחות צרפתיים, בלגיים ומרוקניים.

המאבק בין שני שבטים ברואנדה – הוטו (Hutu) וטוטסי (Tutsi) – מאבק אלים שהוביל

לרצח עם משני הצדדים – חצה גבולות והטביע אף הוא את חותמו על קונגו: גל פליטים הציף את קונגו בשנות התשעים, האיץ את נפילתו של ססה־סקו ודרדר את המדינה לשפל כלכלי, לשחיתות ולמלחמות פנימיות, שבהן נמנו עד כה כחמישה מיליון הרוגים. סיום השליטה הקולוניאלית לא הבטיח אפוא צמיחתה של "אפריקה אחרת", ויש לשאול: האם ניתן לראות בקונגו מדינה עצמאית באמת, וכמוה מדינות אחרות באפריקה? נשיאה הראשון של גאנה העצמאית, קוואמה נקרומה (Nkrumah), הצביע על המשך השליטה הפיננסית והפוליטית של גורמים מבחוץ כ"כוח ללא אחריות" וכ"ניצול ללא פיצוי" (מצוטט על ידי: דן, 1997, עמ' 172). אפריקה משמשת, לטענתו, "מגרש משחקים", שבו מדינות המערב פורקות את המתחים ביניהן, שכן אינן מעוניינות עוד לעשות זאת בשטחן שלהן, ואין זה אלא "אימפריאליזם במירעו" (שם, עמ' 173). נראה שב"מגרש משחקים" זה, כשה"כדור" מתגלגל שוב ושוב בין שבטים, חלקי-שבטים, אינטרסים מנוגדים, אזורים שונים ומדינות שונות, גיבושה של זהות לאומית על-שבטית במדינות כדוגמת קונגו, אינו מובן מאליו ואולי אף מוטל בספק. רעיונותיו של הפסיכיאטר וההוגה יליד האי מרטיניק, פרנץ פאנון (Fanon), עשויים להסביר את הבעיה בדרך נוספת. פאנון גרס כי מדינות שבהן לא התפתחה התנגדות אלימה, ישירה, בכוח הנשק, לשלטון הקולוניאלי, הן לא השתחררו ממנו באמת, משום שלא חתרו לשינוי הסדר הקולוניאלי מיסודו. הן השיגו "דה קולוניזציה מדומה" (פאנון, 2004, עמ' 128). את הפעולה האלימה הציג פאנון ככלי המשחרר את הפרט ונוטע בו גאווה, ובו בזמן מגייס ובונה את העם ואת תחושת הגורל הלאומי נגד הקולוניאליזם, המעודד בדלנות שבטית ואזורית ומחזק אותה לצרכיו.

אפשר לתאר את קונגו כ"מדינת ביניים": לא הייתה בה התפתחות מדורגת בין השלבים השונים של הדה־קולוניזציה, ולכן לא נותר לאוכלוסייתה די זמן על מנת לגבש תנועה חזקה ומגובשת לשחרור (בתקופה שבה מעצמות אחרות נטו לסגת בהדרגה ובמינימום אלימות); לעומת זאת, השליטה על קונגו הסתיימה ממש על ספו של שלב היסטורי חדש באפריקה, שבו במדינות דוגמת אנגולה קמו תנועות גרילה מהפכניות, מרקסיסטיות, נגד השלטון הזר.

האיחוד סביב המאבק, שגם במדינות אפריקניות אחרות היה רעוע, היה שברירי במיוחד בקונגו, ולא שרד אפילו את שנת העצמאות הראשונה. קונגו נאלצה להתמודד באופן פתאומי הן עם שיטה מפלגתית ריכוזית, שהתנגשה עם המבנה האתני, החברתי והכלכלי שלה, והן עם החוקה ה"דמוקרטית" שכפו עליה הבלגים לקראת עזיבתם החפוזה.

אפשר לטעון בהקשר זה, שהפוטנציאל למאבק נגד דפוסים קולוניאליים הופנה מיד פנימה, כלפי הממשל הקונגולזי, שלא השתחרר מדפוסים קולוניאליים, ממש כשם שהמתנגדים לו מבית לא השתחררו מהם. יש גם לזכור שהמעורבות המערבית בקונגו, מיד עם קבלת העצמאות, הציבה סימן שאלה על האפשרות של הממשל הקונגולזי להתנתק מדפוסים אלו – לא רק בשל הסתירה בין המסגרת המנהלתית־אזרחית למציאות החברתית, אלא גם בגלל עצם המעורבות הזו הנמשכת עד היום. הן הסתירה והן המעורבות הוכחשו על ידי הנוגעים בדבר, מה שהיקשה עוד יותר על שינוי פני הדברים (כפי שמסר תאגיד הכרייה הגדול ביותר בקונגו הקולוניאלי:ית:

"מדיניות האוניון מינייר היא לייצר נחושת". בתוך: נויברגר, 'עמ' 139).

ג. קונגו העצמאית בראי מחקר הלאומיות

לטענת חוקרים דוגמת קליפורד גירץ (Geertz), לאומיות בדלנית-אתנית, שכפי שראינו חזקה יותר בקונגו, היא פחות מפותחת. לאומיות על-שבטית מזוהה עם מודרניות, כיוון שבעצם תהליך המודרניזציה מתמזגים שבטים בדרך בלתי נמנעת. חוקרים כגון אנתוני סמית' (Anthony Smith, 2002, עמ' 72-101) טוענים, לעומת זאת, כי אין סתירה הכרחית בין מולטי-אתניות לבין לאומיות במובנה המערבי, וכי קיימות אפשרויות שונות לחיבור בין זהויות אתניות שונות לכדי יחידה לאומית.

אפשר לתהות באותו עניין בהקשר האפריקני, מכיוון מעט שונה: האם התקיימה זהות לאומית טרום-מערבית באפריקה, בטרם הגיעו הלבנים אליה? אם נצמיד את המונח "לאום" במובן הרווח במערב, ל"מדינה", על פי הגדרתו של מאקס ובר – "מדינה היא גוף או מוסד הממלא תפקיד חברתי, התובע בלעדיות על הפעלה חוקית של אלימות ועל אמצעי הכפייה" (Weber, מצוטט על ידי: לבציון וגרשוני, 2003, עמ' 29), ונוסיף לכך גורם הכרחי – שלטון מרכזי בטריטוריה מוגדרת – נוכל לטעון שכמה מן המבנים האפריקניים הטרומ-קולוניאליים לא היו רק שבטים או מקבץ שבטים אלא מדינות, במונחים ייחודיים להן; בעיקר אם נתייחס לאלה מהן שהרחיבו את גבולותיהן בכיבושי שטח. כפי שמציין פאנון, "אפריקה התקדמה מעצמה לתפיסת המדינה כישות משפטית" (פאנון, עמ' 100). אם כך, נוכל להציע גם הגדרה לא-מערבית, או טרום-מערבית, של לאומיות.

גישתו של בנדיקט אנדרסון (Anderson, 1998) עשויה לתרום אף היא לדיון. השייך הלאומי, על-פי גישה זו, הוא דבר-מה ש"יש" או "צריך להיות" לכל אדם בעולם המודרני, ובר-בזמן כל לאומיות היא ייחודית (שם, עמ' 35). מצד אחד, מאפייני הרגש והאמונה, שאנדרסון מייחס ללאומיות, התקיימו לא רק במערב אלא גם בחברות אפריקניות טרום-קולוניאליות; מן העבר השני, את צבע העור, לדוגמה, אפשר לראות כאחד הגורמים המייחדים את הלאומיות האפריקנית מול סוגים אחרים של לאומיות; יתר על כן, המאמץ לגבש ולהציג לאומיות אפריקנית בולט גם על רקע שלילת הלגיטימיות שלו מבחוצץ, על פי הנחות יסוד רווחות במערב, וכתוצאה מכך הוא הפך לא רק לגורם ש"צריך להיות", אלא גם לכוח המשפר את סיכוייו של האדם השחור בעמידתו מול האדם הלבן.

ועוד בעקבות אנדרסון: האם התקיימה "קהילייה קונגולזית מדומיינת" לפני הכיבוש הלבן? אמנם, קהילות טרום-קולוניאליות רבות באפריקה לא היו "מדומיינות", שכן, אחד הקריטריונים הקובעים את ה"דמיון" הזה הוא היעדר היכרות אישית בין הפרטים המשתתפים בקהילייה, ואלו לא ענו עליו, אך מצד שני, ניתן לומר כי הממלכה השבטית הגדולה, שהתבססה עוד לפני בואו של האדם הלבן, הייתה בכל זאת "קהילייה מדומיינת". בתהליך זה התערבו, בשלבים מאוחרים יותר, גם תפיסות חדשות שהביא עמו השלטון הקולוניאלי. כך, למשל, המפות שצוירו בידי הלבנים תרמו, כשלעצמן, ל"דמיון" קהילות כאלה (היחידה הצבעונית על המפה, תחילה

כסמל קולוניאלי). זאת ועוד, ה-colonized, לשם מימוש תהליך הדה-קולוניזציה שלהם, השתמשו בכלים שהנחילו להם הלבנים: מפה, מפקד, מוזיאון (שם, עמ' 199-223). עם זאת נוכל לטעון, בעקבות סמית', שזהות לאומית אינה תופעה מודרנית בלבד: היא לא יכולה להיות "מומצאת" ולרכוש לעצמה מעמד כה חזק, אילו לא נשענה על בסיס קודם כלשהו. יש, אם כן, רצף בין מסורות רגשיות, תפיסות דתיות ואף תפיסות של זמן (ואלה, לדעת סמית', בניגוד לדעתו של אנדרסון, לא היו בעולם העתיק רק מעגליות ומשיחיות) לבין התפתחותה של לאומיות. בהקשר זה מתחזקת טענתם של חוקרים ושל מנהיגים אפריקנים, לפיה קדמה הלאומיות באפריקה לבואו של האדם הלבן, ואין היא קשורה באופן בלעדי לקולוניאליזם. יחד עם זאת, אין בכך כדי לבטל את קיומו של מתח בין הזיקות השונות, שהלאומיות האפריקנית החדשה מנסה לטפח – אלה הנשענות על העבר ואלה שעברו בירושה מן השלטון הקולוניאלי. היש טעם בשאלה "מהי האמת ההיסטורית" בנרטיב הלאומי המתהווה באפריקה? סמית' טוען שאין טעם בכך, משום שכל תשובה תהיה מוגבלת ולא מספקת. הקולוניאליזם קעקע ממילא כל "אמת שחורה", אך קעקוע נגדי – כך אולי יאמר ז'אן פול סארטר (Sartre) הוא גזענות הפוכה. האין זו זכותם של האפריקנים לנסח לעצמם אמת? אם נוסיף וניעזר בגישתו של סמית', נמצא בסיפור הקונגולזי הישנות (גם אם היא מומצאת – לשיטתו אין זה משנה) של מבנים מדינתיים קדם-קולוניאליים וניכוס העבר האתני הקדם-קולוניאלי (סמית' כותב על יסודות "אתניים-סימבוליים"). שני אלה מגויסים למאבק הלאומי בקונגו – הן למאבק האתני בדלני והן למאבקה של תנועת הלאומיות הריכוזית.

סוגיית ההמשכיות דורשת, כמובן, בדיקה משלימה, משום שגבולות שונים, שבטים פוצלו או הופרדו אלה מאלה, קבוצות אתניות חדשות נוצרו ומבנים מסורתיים התערערו בעקבות העיור והמודרניזציה, ובכל ההיבטים הללו נגדעה ההמשכיות באופן ברוטאלי. בכל מקרה, אין לדבר על תחושה של זהות לאומית קונגולזית "אמינה", הנובעת מ"התאמה כללית בין הקהילייה האתנית השלטת לאומה שבאה אחריה" (סמית', 2002, עמ' 92-93), משום שאין בקונגו קבוצה אתנית המהווה רוב מכריע, וגם המערכת בה פועלים אינה כה ברורה. לכן, התחרות בין הקבוצות אינה "מחזקת" בהכרח את האומה (שם, עמ' 90).

סמית' מתאר את האתניות באפריקה כרוחבית-אריסטוקרטית. יש לכך ביטוי בשלטון הריכוזי-בירוקרטי בקונגו הפוסט-קולוניאלי, וכך גם במדינות אפריקניות אחרות. אבל הדגם הזה לא תואם את הקהיליות האתניות שהתקיימו בקונגו לפי העצמאות, שהיו אנכיות-עממיות, היו להן גבולות ברורים והן חצו מעמדות. כאן, לדעת, סמית' טועה. חיזוק לטענה זו ניתן למצוא גם בעובדה, שהאינטליגנציה המקומית "גילתה" מחדש את התרבות המקומית, ה"אותנטית" – שהרי הלאומיות האתנית הייתה חזקה בקונגו יותר מהלאומיות העל-אתנית. העובדה כי אינטליגנציות מקומיות שונות חברו במאבק האנטי-קולוניאלי באפריקה, אין משמעה שמדובר באליטה לא-חדירה. בסופו של דבר, המרכיב האתני נותר חזק יותר, אבל אין זה סותר את התיאוריה האפשרית על כך שגם זה סוג של לאומיות, שלא עולה בקנה אחד עם הדגם ה"אומתי-מדיני", העל-אתני.

ארנסט גלנר (Gellner) אפיין חברות טרום-מודרניות, אגרריות, בקיומם הברזומני של "עולמות מרובים" ושל מערכות אוטונומיות, הקשורים זה לזה בקשר היררכי, ובקיומן של "עובדות" מיוחסות ומקודשות, שונות מן העובדות ה"רגילות" (שם, 1994, עמ' 41). את כל אלה אי אפשר לאחד במערכת אחת או בשפה אחת, הומוגנית. החברה המתועשת היא שיצרה את ההכרח בהומוגניות. ההיסטוריה, כמו גם הזמן והעגה, הופכת על פי גלנר להומוגנית בחברה כזו; היא נחוצה לשימור השיטה הכלכלית.

על רקע זה אנו יכולים לשוב ולהעלות את השאלה כיצד מתערבבות המודרניזציה וכל השלכותיה – בקונגו ובאפריקה בכללה – עם נרטיבים מקומיים-מסורתיים. הערכים הגנריים של החברה התעשייתית-לאומית המודרנית הם ערכים מערביים, ששוכרים בהכרח את החברה המסורתית. העולם כ"ישות הכפופה לחוקים שיטתיים לא-מפלים" (שם, עמ' 42) במפגש עם הגזענות, פתח בפני המערב אינספור אפשרויות (שם, שם), וביניהן גם אפשרות חדשה: קולוניאליזם.

המעצמות האירופיות לא שאפו ליצור חברה מודרנית באפריקה, שתהיה שווה למערב; אלא ליצור מודל שיאפשר להן לנצל את ההיבט הכלכלי. גם אם הן ראו בנוכחותן במושבות גם שליחות תרבותית-דתית, עמד מאחוריהן עיקרון של עליונות שאין לערער עליה – ומכאן צמצום החינוך ("הטיעון המנצח של בעל המטעים באפריקה: 'אויבנו הוא המורה'", בתוך: פאנון, עמ' 28), ממשל מייצג וכדומה. ה"ידע האובייקטיבי" הגנרי, דרכו נמדדים בהכרח כישורינו והישגינו בחברה כזו, הופך בחברה האפריקנית לידע – קריטריון – לבן, ומכאן – מפלה בבסיסו.

מחקרים, מאמרים וספרים על ההיסטוריה ועל התרבות הייחודיות לאפריקה, שאותם יצרו והפיצו תנועות לאומיות אפריקניות, השתדלו להעניק בסיס ועומק לזהויות לאומיות, שלא בתוך השיח ההיסטורי המערבי. כך הוצגו סמלים היסטוריים ודתיים מקומיים, שהאדם הלבן רצה לנכס לעצמו כדי לבטל את הישגי התרבות השחורה בעולם. היסטוריונים אפריקנים נרתמו "לגאול את העבר מן הפיקוח האימפריאלי" (דן, עמ' 70) ושמו דגש על הממלכות הטרומ-קולוניאליות המפוארות שהתקיימו לפני הכיבוש, כמו ממלכת הקונגו, ועל הישגים בתחומי האמנות, דפוס השלטון והצבא ובניית ערים – סממני מודרניזציה וקידמה. למדינות חדשות הוענקו שמותיהן של ממלכות עתיקות, גם אם לא התקיימו ממש באותם גבולות.

איש המערב נטה לייחס לאפריקני תפיסות "קוסמולוגיות" ולא "היסטוריות", ועתה פינתה ה"קוסמולוגיה" האפריקנית את מקומה ל"היסטוריה", על פי אמות-מידה מערביות, "מדעיות" רציונליות. תרם לכך גם שימוש גובר בטכנולוגיית הדפוס. בחברות מסורתיות, כותב גלנר, נשען מעמדם של ה"מומחים" (שליטים, כוהנים, רופאים) לא על כתב, אלא על קשר מאגי. במובן מסוים הופכת השיטה הריכוזית, הגנרית, שהחליפה בכוח את המסורת, "את כל חברה לכוהנים/סופרים" (גלנר, עמ' 53).

אנדרסון מבליט במיוחד את חשיבות הדפוס ו"קפיטליזם הדפוס" בהתפתחותה של לאומיות מסוג חדש, מודרני. הוא מדבר על החוויה שהמילים המודפסות מעצבות ולמעשה יוצרות:

ההיסטוריה האפריקנית, הן זו שכתבו הלבנים כ"פולקלור", והן זו שכתבו השחורים בשלב מאוחר יותר, היא שכוננה את "הסיפור האפריקני" ואת הלאומיות האפריקנית. שהרי "הקהיליות המדומיינות שנוצרו בעקבות קפיטליזם הדפוס... תמיד היו איכשהו עתיקות בעיני עצמן..." (אנדרסון, עמ' 142).

עלינו לזכור את מורכבותה של תופעה זו: את הכתב ואת הדפוס, העשויים לעצב תרבות אחידה, הביא לקונגו האדם הלבן (פרט למקומות מעטים בהם הביא אותו האיסלאם). השלטון, ובעיקר הכנסייה, הם שהפיצו את הכתב האחד (הקולוניאלי), אלא שבסופו של דבר שימשו הכתב והדפוס דווקא לפיתוחה של זהות לאומית אנטי־קולוניאלית. מאידך, שני אלה לא יצרו בהכרח בסיס איתן ל"לאומיות" המיוחלת בקונגו, או במדינות אפריקניות אחרות; אולי מכיוון שהחינוך הקולוניאלי בקונגו היה מוגבל ביותר. יש לציין כי סמית' אינו שותף לדעתו של אנדרסון על מידת החשיבות של קפיטליזם הדפוס בכינון הלאומיות.

ד. קשרים מורכבים: קולוניאליזם, דה-קולוניזציה ולאומיות

עד כה הוצגו כאן כמה מבעיותיה של הלאומיות כאידיאולוגיה שגובשה ונוסחה בקונגו לפני עצמאותה ואחריה, וכן כמה מהשלכותיהן של הבעיות הללו על המבנים החברתיים והמדיניים החדשים ועל ההתרחשויות במדינה זו. כבר הצבענו על הקשר האמביוולנטי של כל אלה עם מורשת הקולוניאליזם, ועל כך עוד יש להוסיף. דה-קולוניזציה היא תהליך מתמשך; יש לה פן מחאתי – שלילת הסדר הקולוניאלי המדכא, ופן קונסטרוקטיבי – המבקש לבנות מסגרת שלטון עצמאית כתחליף לשלטון הקולוניאלי.

השאיפה למסגרת חדשה כזו אמורה לבטא גם חתירה לביטולו של אי-השוויון בין השליט האירופי לנשלט האפריקני, ולפי הגדרות מסוימות גם לביטולם של רגשי נחיתות ודיכוי מופנם של המדוכא. אך בורכזמן משתמש הנכבש, בתהליך גיבושה של זהותו העצמאית, בעולם מושגים ובדפוסים פוליטיים שלמד מן הכובש; לא רק משום ש"גדל איתם", אלא גם בשל הצורך להידמות לכובש, לצד החזק, וכך להשיג הכרה ושוויון. ייתכן שלא עמדה בפני הכוחות שפעלו למען עצמאותה של קונגו אלא ברירה אחת ויחידה: לאמץ דגם של לאומיות כמו־מערבית. גם אם, כפי שאומר גלנר, הלאומיות המודרנית־מערבית היא רק אפשרות אחת (גלנר, עמ' 57), כלל לא בטוח שעמדו בפני קונגו אפשרויות אחרות, טובות ממנה.

גם האחדת השפה והכתב, מורשת השלטון הקולוניאלי, ממלאת תפקיד אמביוולנטי, ולא חד משמעי כפי שמנסה להציג זאת אנדרסון. אכן, החינוך האירופי הכפוי ביסס את השימוש בלשונו של האדם הלבן, אך השאיפה לעצמאות ולזהות לאומית נוסחה באותה לשון בדיוק. עובדה זו, כשלעצמה, אינה מעידה על זהות לאומית "אמיתית" יותר או פחות; הצרפתית – מדוברת, כתובה ומודפסת – נעשתה נפוצה בקונגו, וככזאת יכלה לשמש כבסיס ל"דמיון" הקהילייה החדשה ואף לחזק אותו.

ועדיין נותרים סימני שאלה, שכן היציבות הלאומית, שלה ציפו או לפחות קיוו רבים, רחוקה מאפריקה על אף השתרשותן של שפות אירופיות מסוימות. שפתם של מיעוטים מדוכאים

— שפה "פרטית" שלכובש הלבן לא הייתה גישה אליה — הפכה למעין נשק, שעשוי להיות מכוון לא רק כלפי הכובש הלבן אלא גם נגד הממשל במדינה העצמאית החדשה, שלא בהכרח תואם את צורכי החברה המולטי-אתנית. יש לזכור שאפריקנים רבים מאוד ממשיכים להעדיף את שפתם המקומית על פני השפות הקולוניאליות, ובנוסף, רבים מהם נותרו אנאלפביתים (בקונגו לבדה היו בשנת 2006 22%-36% אנאלפביתים בין הצעירים, על פי יוניצ"ף).

התפקיד הכפול, הדו-משמעי, שמילא תהליך העיור, נדון לעיל ואליו ניתן כעת להוסיף את תפקידה הכפול של הכנסייה הנוצרית, שפעלה בעידוד השלטון הקולוניאלי וכחלק ממנו. המאמינים השחורים יכלו לראות בה גם "שכפול של עצמם", כדברי אנדרסון (אנדרסון, עמ' 53) ובהדרגה לנכס את סמליה לטובת הבניית זהותם הלאומית. אחת הדוגמאות הבולטות ביותר היא ההתייחסות אל ישו כשחור. יותר מכך, אנדרסון מתאר את הלאומיות כשלעצמה כמעין מסע דתי שבו "נרקמת תודעה של קשר", ובמהלכו ניתנות תשובות לשאלות בדבר סיבתו ותכליתו של הקיום הקולקטיבי המשותף (אנדרסון, עמ' 89). האם התשובה "כי כולנו מדוכאים" חזקה דיה?

המסע הזה מקביל גם למסע אותו עושה ה-colonized במעלה סולם האפשרויות המצומצם שמתיר לו השלטון הקולוניאלי. בדרך מצטרפים אליו עולים לרגל נוספים; היכרותם חוצה הפרדות גיאוגרפיות, לשוניות ואתניות, וכך מתאפשר מכנה משותף מסוג חדש. אפשר לראות בכך חיזוק לתפיסה, שלפיה יצר הקולוניאליזם כמו ידיו (ובהיבט הנדון כאן — בכלים דתיים) את תחושת הזהות הלאומית של הנשלטים.

עם זאת, גם תחושת האחוה והזהות המשותפת על בסיס צבע עור בהקשר זה אינה נטולת בעיות. בחלקים מסוימים של העולם, שאליהם הגיע האדם הלבן, הוא הכיר בתרבותם של תושבי המקום, גם אם לא העמיק בה וגם אם ניכס לעצמו מרכיבים מתוכה בדרך סלקטיבית. לא כך קרה באפריקה. המתיישב הלבן קבע דפוסי ברורים מאוד לתחושת העליונות שלו ול"נחיתותם" של אנשי המקום, וצבע העור היה אחד המכריעים בהם. בשונה משוויץ, למשל, שבה נבנתה הלאומיות תודות לאמצעי התקשורת המפותחים ויכולתם לייצגה כמדינת-לאום המשותפת לקבוצות השונות המרכיבות אותה גם ללא אחידות לשונית, ללאומיות האפריקנית היה "כלי" יעיל יותר להדגשת האינטרס המשותף — צבע העור והדיכוי הנגזר ממנו. ועדיין, ולמרות זאת, הבניית הלאומים השונים צלחה רק באופן מוגבל ביותר. עובדה זו עשויה לרמוז על כך שהגזענות (והפנמתה על ידי מושאיה) הייתה גורם משמעותי הרבה יותר בהתפתחות זהות לאומית ממה שסבור אנדרסון.

הצבע כבסיס ללאומיות הוא, כמוכך מסוים, חרב פיפיות: הוא מצמצם את הווייתו ואת זהותו של ה-colonized להגדרה פיזית, ומעניק לה תפקיד חזק הרבה יותר מתפקידו של כל גורם אחר; בכך הוא עשוי לחזק את הפנמתה של ראיית עולם לבנה, גזענית. לא ניתן לנתק את הדיון כאן בכללו מההשפעה העמוקה של הקולוניאליזם על דפוסי החשיבה, התרבות והתפיסה העצמית של השחורים באפריקה. הקולוניאליזם יצר שבר וקיבע יחסי כוחות שלא עזבו את אפריקה, ואת קונגו בפרט, עד עצם היום הזה.

לפי אלבר ממי (Albert Memmi), השולט בורא לעצמו דימוי של הנשלט, שעשוי להתאים לצרכיו ורק לצרכיו. דימוי הנשלט הוא תמיד שלילי, מחזק תכונות אופי שמצדיקות את הימצאות השולט במקומו ואת ניצול הנשלט על ידו: עצלנות, בורות, פראות, שמסבירות את הצורך לשלוט בו ביד קשה, "להגן עליו מעצמו", להפלותו כלכלית ולשלול את זכויותיו האנושיות. הוא תמיד יהיה חלק מקולקטיב אנונימי, חסר פנים, אישיות ומאפיינים ייחודיים. עם זאת, לא ניתן למצוא קוהרנטיות בין המאפיינים השונים שמייחס השולט לנשלט, ואין לחפש אותה אלא במניע של השולט. כל המאפיינים האלו מובילים בסופו של דבר להפיכת הנשלט לאובייקט התואם אותם, לשלילת האנושיות והחופש ממנו, עד שהוא הופך לנשלט טהור – הקיים רק לתועלת השולט. בלי מהלך זה, ייראו מעשי השולט מפלצתיים (ממי, 1967).

המאבק האפריקני להשתחררות מדפוסים אלו, שהוחדרו במשך עשרות ואף מאות שנים של דיכוי ותעמולה, הוא מורכב וקשה. במסגרת המאבק האנטי-קולוניאלי באפריקה נלקחו מושגים ורעיונות לבנים-גזעניים, ונעשה בהם שימוש מהופך, שנועד להפקיע אותם מחזקת הלבנים ולהפכם לסמל של מאבק והתנגדות. נבנו תיאוריות על ייחודו ואף על עליונותו של האדם השחור, ונעשה בהן שימוש גם על-ידי מנהיגים שבטיים ובודלניים, ולא בהכרח פאן-אפריקנים. המושג "כושי", ששימש בשלבים מסוימים את התנועות הלאומיות האפריקניות, נזנח לאחר מכן בשל המטענים השליליים שדבקו בו, אך לאחר מכן אומץ שוב, ובהתרסה, מול אלו המשתמשים בו ככינוי גנאי. דוגמה קונגולזית לדואליות הזו אפשר למצוא בדברי מונגו, שר הפנים של קטנדה הפורשת, נגד איומי האו"ם: "אנחנו פראים, אנחנו כושים, נילחם כפראים עם חץ וקשת" (בתוך: נויברגר, עמ' 110).

"הפגנת הנחיתות", טוען פאנון, "היא המקבילה הילידית לעליונות האירופית. הבה נאזור אומץ כדי לומר את זה: הגזען הוא שיוצר את הנחות" (פאנון, עמ' 70). נטייתם של אפריקנים לאמץ את המניפולציה הלבנה ולהפוך אותה על פיה היא, לדידו של פאנון, דפוס נורוטי, פתולוגי, שיש להשתחרר ממנו.

עד כמה עמוק הטביע הקולוניאליזם את חותמו בתודעה הקונגולזית, ניתן לראות במחקר שערך בנג'מין ראברס (Rubbers, 2009), על נרטיבים היסטוריים שונים בקטנדה כיום. על פי חלק מנרטיבים אלה, הטרגדיה של קונגו בעשורים האחרונים היא הוכחה לאוזלת היד של הקונגולזים לשלוט בארץ. נרטיב אחד, השואב ישירות מהאידיאולוגיה הפטרנליסטית הקולוניאלית, גורס כי הבלגים היו "האב" של הקונגולזים, ועזיבתם נתפסת כנטישה של הורה את ילדו; כלומר, הקולוניאליזם היה גן עדן, ומולו – הגיהנום הנוכחי. הבלגים "זרקו" את קונגו לעצמאות מוקדם מדי, לפני שהגיעה לרמתם של האירופאים, ולכן באחריותם לתקן את כל הנזק שנגרם מאז (שם, עמ' 272).

נרטיב אחר מדבר על הקללה העתיקה של האדם השחור. הלבנים מוצגים בו, במסגרת הסדר האלוהי, טובים, ישרים, עדינים וכנים, מול הקונגולזים המושחתים, המפורדים והברוטאליים. "לשחורים יש נשמה שחורה... אין לנו אהבה, אין לנו רגשות" (שם, עמ' 274). הלבנים הם הילדים המועדפים על אלוהים, שהוא עצמו לבן. רואים כאן את השפעתו העמוקה

של המיסיון הבלגי, שהופקד בלעדית על החינוך הקולוניאלי והשתמש באותם טיעונים בדיוק כדי להצדיק את נוכחותו בקונגו, ואת הצורך של הקונגולזים להעריך את ההקרה שבנוכחות זו.

נרטיב אחר מותח קו ישיר בין הקולוניאליזם והעבדות לבין המציאות כיום, ורואה במושג ה"קידמה" קונספירציה לבנה אימפריאליסטית. להסבר זה מצטרף הסבר נוסף, הנעוץ במסורות וברתות מקומיות, המדברות על האדם הלבן כגוזל אוצרות הטבע ומפר את חוקי רוחות הפריזון, כשרק תאוות בצע לנגד עיניו.

יש כאן פרדוקס: מצד אחד, הנרטיבים הללו עשויים להיות סוג של אידיאולוגיה כהגדרתה המרקסית: כלומר, מעין "אופיום להמונים" שכופה על הקונגולזים לקבל גורל מסוים, תלות היסטורית בתפקיד שיועד להם על-ידי האדם הלבן, ומאידך – פוטנציאל שחותר טקטית לשינוי יחסי הכוחות בינם לבין הלבנים. הנרטיב שמדבר על נטישה יכול להיות מובן כאסטרטגיה מקומית, המנצלת את התלות הקונגולזית במערב לשם בקשת סיוע. הנרטיב ה"קונספירטיבי", לעומת זאת, הוא מעין תיאולוגיה שחרור: בהצגת הלבנים כאיום הוא מנסה לחזק את תחושת השייכות הלאומית של הקונגולזים. כל המנהיגים הקונגולזים הבולטים השתמשו, כך או אחרת, בטיעון זה. הנרטיב המסורתי יותר עשוי להיות אסטרטגיה להתנתקות מכל השפעה מערבית מזיקה, ולחזרה לתרבות ולדת קונגולזית "טהורה". מובוטו עצמו השתמש בה כשקרא ל"חזרה לאותנטיות" ובכך נתן בסיס לתנועות ניא-מסורתיות בקונגו (שם, עמ' 285), למרות היותו פרו-מערבי.

בכל הנרטיבים הללו, האדם הלבן משחק תפקיד מפתח, וגורל קונגו מוצג כתוצר של מעורבות לבנה. מכולם משתקפות תחושות הייאוש והשפעות הקולוניאליזם התודעתי; אך הנרטיב ה"קונספירטיבי" מראה שההגמוניה הקולוניאלית אינה מושלמת או הרמטית בקונגו.

ה. סוף דבר

המתחים והסתירות הפנימיות בעצם קיומה (וביכולת הישרדותה) של "ישות קונגולזית" מעוררים סימני שאלה רבים, שאת מקצתם ניסה המאמר לברר. אם האידיאולוגיה הלאומית המודרנית נשענת, כפי שמנסח זאת סמית', על אוטונומיה, על אחדות ועל זהות לאומית משותפת (סמית', עמ' 95), הרי שבקונגו היא מתקיימת בקושי רב. הזהויות הפרטיקולריות, השבטיות, חזקות הרבה יותר.

האם מבנה "מולטי אתני", בייחוד כזה שעבר, או הועבר, במהירות רבה מדי מתרבות שבטית ואגררית למצב פוליטי וכלכלי "מודרני", אך ביסודו אינו תואם את דגם הלאומיות והמדינה הרווח במערב – יכול להתייצב ולהשתלב בעולם הקפיטליסטי המאוחר? גלנר טוען שאין עוד "קטן" שאינו חלק מ"גדול", שימי החברה המסורתית חלפו, וכי יחידות מקומיות-מסורתיות אינן מסוגלות עוד לעמוד באספקת ההכשרה הגנרית הנחוצה לעולם המתועש; רק יחידות לאומיות גדולות מסוגלות לכך (גלנר, עמ' 60-61).

המעצמות הקולוניאליות לא חשבו על ההשלכות האפשריות של משפט זה, כנראה, לפני

שפירקו את החברות המסורתיות שעליהן השתלטו, שכן משתמע מכך כי הן יצרו במוידיהן את הקמתן של יחידות לאומיות גדולות באפריקה. השאלה היא, האם אין מנוס מדגם אחיד של קפיטליזם גלובלי, שאליה נלווים חמדנות ושבר תרבותי, ואיתם גם מתחים וסכסוכים אלימים (גלנר טוען כי האלימות מובלעת באופן בלתי נמנע במודל של חברה מתועשת, וכך גם הלאומיות עצמה: שם, עמ' 63). אם כן, לא נסיק מסקנות אופטימיות לא רק בנוגע לקונגו, אלא גם לגבי אפריקה ואולי לעולם כולו.

לדירו של אנדרסון, העובדה שאומות ותיקות רבות מתמודדות בימינו עם יותר ויותר תת-אומות המבקשות להתפצל מהן, מוכיחה ש"הלאומיות היא הערך הרווח המקובל ביותר על הכל בחיים הפוליטיים של זמננו" (אנדרסון, עמ' 33). אם זה אכן כך, ואם אותה "לאומיות" עשויה להיות גם זהות אתנית-פרטיקולרית, בנוסח המתגלה בקונגו (ובאפריקה בכללה), הרי שההתרחשויות בקונגו משתלבות היטב בפסיפס ואינן מקרה חריג. אך כאשר, מאידך, נשמעים כיום יותר ויותר קולות המדברים על "בלקניזציה" של אפריקה, ונתבונן במערך יחסי הכוחות שקונגו עדיין נאבקת להשתחרר ממנו, נראה כי אין לפנינו מקרה של אומה, שאותה מכנה אנדרסון "קהילייה מוחשית ורצויה" (שם, עמ' 80).

לאור הניתוח במאמר זה, ובוודאי לאור ההתפתחויות האחרונות בקונגו ובסביבתה, ניתן לומר כי הלאומיות השבטית עוד לא אמרה את המילה האחרונה, בוודאי לא כאלטרנטיבה לשלטון מרכזי מושחת וחלש, שאינו מצליח להגן על תושביו. אך כל עוד אין למדינות אפריקה סמכות וכוח ממשיים, מסקנתי היא כי אין שום סיכוי שלאומיות מסוג אחר בקונגו ובאפריקה כולה תתורגם בזמן הקרוב לרעיון בר-מימוש.

ביבליוגרפיה

- אנדרסון, בנדיקט (1999). **קהיליות מדומיינות**, תרגום: דן דאור, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 גלנר, ארנסט (1994). **לאומים ולאומיות**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 דן, אילנה (עורכת) (1997). **צמיחת המדינות החדשות באפריקה: לאומיות אנטי-קולוניאלית: הממד הרעיוני**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 חבר, חנן, ושנהב, יהודה (2002). "המבט הפוסט קולוניאלי", **תיאוריה וביקורת**, גיליון 20, עמ' 9-19.
 יובל, אמנון (עורך) (2007-8). **מקראה: לאומיות היסטוריה ותיאוריה**, הוצאת סמינר הקיבוצים.
 לבציון, נחמיה וגרשוני, יקותיאל (2003). **צמיחת המדינות החדשות באפריקה, יחידה 1: מבוא להיסטוריה של אפריקה**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 ממי, אלבר (1967). *mythical portrait of the colonized*, בתוך: *The colonizer and the colonized*, הוצאת Orion Press, ניו-יורק, עמ' 79-141.
 נויברגר, בנימין (1979). **צמיחת המדינות החדשות באפריקה: הבעיה האתנית באפריקה ומלחמות ביאפרה וקטנגה**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
 סמית', אנתוני (2002). **האומה בהיסטוריה**, הוצאת מרכז שזר, ירושלים.
 פאנון, פרנץ (2004). **עור שחור, מסכות לבנות** (תרגום: תמר קפלנסקי) הוצאת מעריב (עיון), תל-אביב.
 קרן, אלה (עורכת) (2002). **צמיחת המדינות החדשות באפריקה: קולוניאליזם ודה-קולוניזציה באפריקה**, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.

Anstey, R. (1960). **King Leopold's Legacy – The Congo under Belgium Rule 1908-1960**, London: Oxford University Press.

Lemarchand, R., (1964). **Political Awakening in the Belgian Congo**, Berkeley, CA: University of California Press.

Rubbers, B. (2009). "The Story of Tragedy: How People in Haut-Katanga Interpret the Post-Colonial History of Congo", **Journal of Modern African Studies**, 47(2), Cambridge University Press, pp. 267-289.

UNICEF, http://www.unicef.org/infobycountry/drcongo_statistics.html

Global Issue, <http://www.globalissues.org/article/87/the-democratic-republic-of-congo>

e-mail: behindthefence@gmail.com